

УДК 343.85

DOI 10.32755/sjcriminal.2021.01.020

Кубрак Р. М.,

кандидат юридичних наук, перший заступник начальника –
начальник навчального відділу Дніпровського центру
підвищення кваліфікації персоналу Державної
кримінально-виконавчої служби України, м. Кам'янське, Україна
ORCID: 0000-0002-9912-098X

ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЗАСУДЖЕНИМИ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті висвітлено проблемні питання організації виконання покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених із психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності. На підставі проведеного аналізу наукової літератури, спираючись на результати власних досліджень, визначено закономірності криміногенного впливу психічних порушень. Розглянуто характерні ознаки, що визначають засуджених із психічними відхиленнями як окремої складної та специфічної категорії. Проведено аналіз заходів запобігання вчиненню засудженими вказаної категорії кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків.

Ключові слова: *установа виконання покарань, засуджені, позбавлення волі на певний строк, психічне відхилення, кримінальне правопорушення, дисциплінарний проступок.*

Постановка проблеми. В установах виконання покарань (далі – УВП) України відбувають покарання у виді позбавлення волі значна частина засуджених з порушеннями психіки. За останні 16 років їх кількість у середньому становить 14 % від загальної кількості засуджених в УВП. Протягом 2020 р. в установах трималось 6 582 засуджених із психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності, серед них 738 перебували на диспансерному обліку з метою профілактики, лікування та реабілітації, залежних від наркотичних речовин [1]. Останні роки найчастіше у засуджених діагностують порушення психіки у формі психічних та поведінкових розладів унаслідок вживання психоактивних речовин – 2 970 (F 10-19 за Міжнародним класифікатором хвороб – 10), розладів зрілої особистості та поведінки у дорослих – 1 015 (F 60-69), органічних психічних розладів – 882 особи (F 00-09), розумової відсталості – 705 (F 70-79), невротичних, пов'язаних зі

стресом та соматоформних розладів – 573 (F 40-49), шизофренії, шизотипових та маячних розладів – 186 (F 20-29), афективних розладів – 130 (F 30-39) [1].

Наявність вищевказаних психічних відхилень безумовно впливає на поведінку особи, її мотиваційну сферу, адаптивні здатності до навколишньої обстановки, комунікативність, швидкість прийняття рішень, їх зваженість, здатність у межах соціально допустимих норм тривалий час спілкуватись з іншими суб'єктами в умовах ізоляції. Чисельність та низка відмінних рис засуджених із психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності визначають їх як окрему пенітенціарну категорію, що потребує специфічних форм виховної та профілактичної роботи, спрямованої на їх ресоціалізацію і недопущення вчинення ними правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що у своїх наукових працях проблеми запобігання вчиненню правопорушень засудженими із психічними відхиленнями досліджували І. Г. Богатирьов, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, В. В. Лень, В. П. Петков, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, зарубіжні вчені Ю. М. Антонян, І. І. Брика, Л. В. Веселова, М. В. Власова, М. Д. Гомон, О. В. Зайцева, А. В. Кисляков, Н. Г. Іванов та інші.

Але, незважаючи на існування наукових праць з цієї тематики, вочевидь, питання, порушені в публікації, мають актуальне науково-теоретичне та прикладне значення і потребують подальшого поглибленого дослідження на науковому рівні.

Формування мети. Метою статті є висвітлення проблемних питань, пов'язаних із виконанням покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених із психічними відхиленнями та запобіганням вчиненню ними правопорушень під час відбування покарання.

Виклад основного матеріалу. Провівши аналіз наукової літератури, спираючись на результати власних досліджень, визначено закономірності криміногенного впливу психічних порушень, який полягає в наступному:

– окремі види психічних порушень виступають підґрунтям утворенню превалювальних агресивних рис у поведінці засуджених;

– мають визначальну роль у формуванні свідомих та несвідомих психологічних установок кримінальної спрямованості під час вирішення складних ситуацій, зачасту із застосуванням фізичної сили, насилля;

– сприяють залученню осіб із психічними відхиленнями до вчинення кримінальних правопорушень як безпосередніх виконавців.

Провівши аналіз матеріалів особових справ засуджених та експертне опитування, встановлено, що більшість осіб із психічними відхиленнями до застосування стосовно них покарання у виді позбавлення волі на певний строк не притягувалися до відповідальності та, ймовірно, не допускали порушень вимог чинного законодавства. Серед чоловіків, у тому числі неповнолітніх, спостерігається тенденція щодо вчинення адміністративних правопорушень до застосування стосовно них покарання, у жінок, навпаки, вказана тенденція слабо виражено і не носить характеру закономірності. Рівень рецидивної злочинності засуджених із психічними відхиленнями не вирізняється високими показниками.

Установлено, що 2,7 % засуджених чоловіків та 4,8 % жінок з порушеннями психіки під час відбування покарання в УВП вчинили інший злочин, а саме, передбачений ст. 391 Кримінального кодексу (КК) України «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань», ст. 392 КК України «Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань» та ст. 393 КК України «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти» [2, с. 246].

В основу критеріїв виправлення має бути покладено систему основних ставлень, що виражають сутність особистості засудженого з урахуванням її індивідуальних психологічних особливостей і виявляються у сукупності вчинків та дій [3, с. 219]. Безумовно, одним з індикаторів рівня позитивного корегування поведінки засуджених є дотримання ними встановлених вимог режиму відбування покарання. Як наслідок, систематичне притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності є підставою проведення індивідуально запобіжних заходів стосовно цих осіб. При цьому необхідно враховувати, що засуджені з порушеннями психіки, потрапляючи в несприятливу психологічну

обстановку, в період сезонних загострень психічного відхилення, в періоди його декомпенсації, можуть систематично допускати порушення режиму відбування покарання, що здебільшого виражені в порушенні вимог локалізації, створенні конфліктних ситуацій, зберіганні заборонених предметів, виробів та речовин. Зачасту такі порушення обумовлені залученням іншими засудженими осіб з психічними відхиленнями у формі слабоумства до протиправної діяльності, або участь як сторона ситуативних конфліктних ситуацій засуджених з афективними, психопатичними розладами та психічними порушеннями, пов'язаними із вживанням психоактивних речовин.

Переважає більшість засуджених із психічними відхиленнями не допускають порушення режиму тримання та не мають дисциплінарних стягнень. Також зазначимо, що серед засуджених цієї категорії нами виявлений незначний відсоток осіб, які перебували на профілактичних обліках як злісні порушники режиму тримання, систематично порушували порядок відбування покарання, мали сталі прокримінальні погляди і підтримували «традиції злочинного світу», як і осіб, що вчинили кримінальні правопорушення під час перебування в УВП. Порушники режиму тримання та засуджені, які вчинили кримінальні правопорушення, здебільшого представлені особами психопатичного типу, з порушеннями психіки внаслідок вживання психоактивних речовин, шизофренії та розумової відсталості.

За результатами проведеного анкетування персоналу УВП 49,4 % опитаних вважає, що причиною порушень режиму цієї категорією засуджених є саме наявність у них психічного відхилення, 11,6 % – складність адаптації до умов відбування покарання, 11,4 % – недоліки виховання до відбування покарання та 10,7 % – відсутність соціально корисних зв'язків.

Також визначена кореляція між формою психопатії та вчиненим злочином і поведінкою під час відбування покарання. Засуджені, які мали істеричні форми психопатії, відбували покарання за ситуативні злочини, в більшості вчиняли хуліганські дії, нанесення тілесних ушкоджень та крадіжки. Аналогічно поводити себе і під час перебування в УВП, створювали конфліктні ситуації, за що притягувалися до дисциплінарної відповідальності. За-

суджені, які мали паранояльні форми психопатії, відбували покарання за агресивні цілеспрямовані дії, зокрема нанесення тілесних ушкоджень, грабежі, вбивства. Психоастенічні та тривожно недовірливі найчастіше зустрічалися серед осіб, що висловлювали намір чи вчиняли спроби членушкодження, суїциду.

У засуджених, які мають порушення у формі шизофренії, порівняно частіше зустрічається спадкова обтяжливність психічної патології (ендогенні психози та алкоголізм), специфічні преепсихотичні характерологічні відхилення з переважаючою збудливістю, нестійкістю інтересів, безконтрольністю потягів, спостерігається зниження професійної та сімейно побутової адаптації. З роками у хворих зростають психопатоподібні вияви [4, с. 443]. За наявності в осіб психопатоподібних розладів антисоціальні форми поведінки найбільш стійкі, часто бувають повторні суспільно небезпечні діяння, в тому числі багаторазові. Насильницькі суспільно небезпечні діяння, як правило, вчиняють хворі з галюцинаторно-маячними станами.

Антонян Ю. М. у засуджених за тяжкі та особливо тяжкі злочини з порушеннями психіки визначає такі відмінні риси, як імпульсивність, ригідність (застрягання афективних переживань), підозрілість, злопам'ятність, підвищена чутливість у міжособистісних стосунках. Вони неусвідомлено намагаються психологічно дистанціюватися між собою та навколишнім світом і «уходять в себе» [5, с. 233].

Окремої уваги потребують засуджені із психічними і поведінковими розладами, обумовленими вживанням психоактивних речовин (алкогольних, наркотичних та інших речовин). До них належать психічні розлади, що виникають у зв'язку зі зловживанням психоактивних речовин та мають патогенетичну спільність: викликають ейфоризуючий ефект, формують психологічну і фізичну залежність, а припинення їх вживання викликає стан абстиненції.

Узагальнюючи результати вивченої наукової літератури з цього напрямку та на підставі результатів власного дослідження, доходимо висновку, що засуджені із психічними відхиленнями внаслідок вживання психоактивних речовин переважно відбували покарання як за злочини ситуативного характеру (вбивства, роз-

бої, грабежі, нанесення тілесних ушкоджень), так і за крадіжки, і справедливо належать до груп правопорушників підвищеного ризику.

У засуджених з наявним порушеннями психічної діяльності внаслідок вживання психоактивних речовин спостерігалася низка спільних ознак: нездатність до тривалої інтелектуальної та фізичної діяльності, асоціальна поведінка, егоїзм, низький самоконтроль та рівень саморегуляції, що призвело до втрати соціально корисних зв'язків, значне зниження інтелектуальної діяльності, розлади пам'яті, уваги, збільшення елементів несвідомої поведінки, ситуативних імпульсивних випадків агресивної поведінки, часті стани депресії, фрустрації, замкнутості. В УВП найчастіше вищевказані ознаки спостерігаються у засуджених на першому етапі перебування в установі. Обумовлено це обмеженням вживання психоактивних речовин в умовах ізоляції та адаптаційним періодом психіки засуджених до нових умов функціонування. Серед вказаної категорії засуджених спостерігалась значна кількість осіб з психічними відхиленнями, в яких залежність від психоактивних речовин розвинулась на фоні вже існуючих порушень психічної діяльності.

Одним із суспільно небезпечних наслідків зловживання психоактивними речовинами є те, що вони при тривалому вживанні не тільки призводять до формування психічних порушень, а й паралельно підсилюють стани декомпенсації за наявності інших порушень психічної діяльності.

Серед засуджених із психічними відхиленнями у формі психопатій зустрічаються особи, які користуються повагою серед криміналітету та є лідерами негативно спрямованих груп в УВП.

Як і при інших порушеннях психіки в межах осудності при розладах психіки в зрілому віці ускладнюється засвоєння і виконання соціальних норм та правил поведінки, але при цьому не супроводжується інтелектуальною патологією, як при інших порушеннях психіки. Засуджені з таким відхиленням мали кваліфіковані професії, брали участь у виробничій діяльності підприємства установи, залучалися до активу відділення, демонстрували результати в навчанні та окремі особи мали стійку негативну спрямованість.

Також зазначимо, що серед засуджених досліджуваної категорії виявлено незначний відсоток осіб, які перебували на профілактичних обліках як злісні порушники режиму тримання, систематично порушували порядок відбування покарання, мали сталі прокримінальні погляди та виступали носіями кримінальної субкультури.

Наявність психічного відхилення в межах осудності та обмеженої осудності в особі суттєво впливає і на характер її злочинної діяльності. Більшість засуджених досліджуваної категорії відбували покарання за вчинення злочинів майнового характеру, після вживання алкоголю. Утворення стійких злочинних груп не спостерігалось. При цьому засуджені із психічними відхиленнями у формі розумової відсталості (олігофренії) та органічних розладів найчастіше були безпосередніми виконавцями крадіжок.

Для засуджених за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи характерні наявність порушень психіки у формі шизофренії, афективних розладів, психопатій, органічних (у тому числі симптоматичних відхилень).

У структурі злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених засудженими досліджуваної категорії, превалює сімейно-побутова та ситуативно-конфліктна спрямованість. У більшості випадків протиправні дії мали конфліктно-емоційний характер. Вияви агресії, які супроводжують злочинні дії насильницького характеру, можливо пояснити лише враховуючи генетично закладені можливості поведінки особи, її філогенетичний досвід, який виявляється на несвідомому рівні в конкретних вчинках при певних обставинах. При цьому основне місце в механізмі злочинної поведінки посідає дисбаланс сил збудження та гальмування, що сприяє превалюванню біологічних потреб над соціально корисними імпульсами. Під впливом панівної домінанти з низькими емоціями та потягами у злочинців з порушеннями психіки виникає мотивація на вчинення правопорушення. Важливу роль у мотивоутворювальному процесі мають соціально позитивні умови, які як сильні домінанти можуть спрямувати поведінку правопорушника у соціально корисному напрямі.

Виходячи з вищенаведеного, засуджені з відхиленнями психіки в межах осудності та обмеженої осудності мають широкий спектр відмінних поведінкових ознак, які, здебільшого, не мають явно виражений характер. Своєчасне їх розпізнання потребує певної фахової підготовки та практичного досвіду роботи з такими особами. А тому цей напрям діяльності повинен забезпечуватися раціональним симбіозом співпраці структурних підрозділів УВП (відділу нагляду та безпеки, соціально-психологічної служби, оперативного відділу) з медичним персоналом установи, зокрема з психіатрами.

У переважній більшості досліджених нами випадків протиправні дії стали можливими за несприятливого симбіозу біологічних особливостей правопорушника, що виражались у наявності порушення психічної діяльності та тривалого в часі впливу навколишнього соціального середовища.

Отримані результати підтверджують і висновки низки дослідників-кримінологів, що кількість повторно вчинених злочинів частіше зустрічається серед чоловіків. Це, у свою чергу, свідчить про підвищену суспільну небезпеку, асоціальну спрямованість їх особистості, стійкість негативних поглядів та звичок.

Висновки. Отже, засуджені із психічними відхиленнями мають такі спільні риси, які вирізняють цю категорію засуджених з-поміж інших, та визначають напрями і характер заходів запобігання вчиненню ними правопорушень:

- для цієї категорії засуджених характерна злочинна спеціалізація на вчиненні злочинів проти власності, злочинів проти життя та здоров'я особи та злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення;

- серед осіб досліджуваної категорії засуджених не поширені злочини, які потребують наявності певної кваліфікації, високого соціального стану, службового становища чи інтелектуальних здібностей;

- більшість засуджених вчинили злочини та порушення вимог режиму відбування покарання одноособово;

- для засуджених за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи характерні наявність порушень психіки у формі ши-

зофренії, афективних відхилень, психопатій, органічних (зокрема симптоматичних) розладів, психічних порушень, викликаних вживанням психоактивних речовин;

– осіб з такими психічними аномаліями, як психопатії, багато серед тих, хто вчинив вбивства, хуліганські дії, розбої та грабежі;

– питома вага 65,4 % злочинів вчинялося цими особами в стані алкогольного сп'яніння, під час сумісного вживання алкогольних напоїв або пов'язані з придбанням наркотичних речовин;

– більша частина засуджених з порушеннями психіки раніше відбували покарання у виді позбавлення волі на строк від 1 до 5 років, тобто за нетяжкі злочини, як правило, майнового характеру, не мають тривалого кримінального досвіду, нейтрально ставляться до підтримання традицій кримінального світу.

Виходячи із вищезазначених ознак, поряд із заходами загального запобігання вчиненню засудженими правопорушень, необхідно окреслити специфіку запобігання вчиненню цієї категорією засуджених правопорушень, до яких належать:

– недопущення проникнення до УВП заборонених предметів, зокрема алкогольних, наркотичних речовин, їх аналогів та прекурсорів (оскільки це прямо впливає на рівень вчинення засудженими із психічними порушеннями ситуативних правопорушень, конфліктів, злочинів насильницького характеру);

– створення сприятливого психологічного мікроклімату в колективах засуджених із психічними відхиленнями, мінімізація стресогенних факторів і забезпечення раннього їх виявлення та усунення;

– поєднання заходів, спрямованих на ресоціалізацію засуджених, із медико-реабілітаційними заходами, своєчасне діагностування та виявлення психічних порушень, періодів їх сезонних загострень та декомпенсацій;

– залучення засуджених із психічними відхиленнями до спеціальних реабілітаційних програм;

– обов'язкове залучення психіатрів до участі у проведенні перевірки за фактом вчинення засудженими з порушенням психіки дисциплінарних проступків з метою урахування психічного стану правопорушника під час визначення необхідних заходів дисциплінарного реагування;

- раннє виявлення та нейтралізація афектогенних факторів, впливу засуджених негативної спрямованості з метою втягнення осіб із психічними відхиленнями у формі слабоумства до проти-правної діяльності;
- застосування до вказаної категорії засуджених індивідуальних форм соціально-психологічної роботи, обумовлене необхідністю застосування специфічних форм впливу, пов'язаних із наявним психічним відхиленням;
- відновлення та зміцнення існуючих соціально корисних зв'язків, залучення рідних і близьких осіб до процесу ресоціалізації засуджених;
- проведення системних заходів виховного, режимного характеру, постійний контроль за їхньою поведінкою та її корекція персоналом УВП.

Список використаних джерел

1. Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України. Звіт лікувально-профілактичної роботи за 2020 рік. URL: https://coz.kvs.gov.ua/?page_id=160 (дата звернення: 20.02.2021).
2. Кубрак Р. М. Особливості організації соціально-виховної роботи в межах установи виконання покарань із засудженими, які мають психічні відхилення. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 244–249.
3. Пузирьов М. С. Реалізація виправними колоніями принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк: монографія. Київ: Дакор, 2014. 300 с.
4. Жариков Н. М., Котов В. П., Морозов Г. В., Хритинин Д. Ф. Судебная психиатрия: учебник. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2011. 623 с.
5. Антонян Ю. М. Особо опасный преступник. Москва: Проспект, 2014. 312 с.

Kubrak R.,

Ph.D. in Law, First Deputy Head, Head of the Training Directorate, Dnieper Staff Advanced Training Center of the State Criminal and Executive Service of Ukraine, Kamianske, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9912-098X

PREVENTION OF OFFENSES BY CONVICTS WITH MENTAL DISORDERS IN PENAL INSTITUTIONS

Particular issues related to the prevention of committing criminal offenses and disciplinary misdemeanors by convicts with mental disorders within the limits of

sanity and limited sanity are highlighted in the article. The analysis of characteristic peculiarities of convicts with mental disorders as a separate complex and specific category is carried out. Some components of criminal-legal and criminal-executive characteristics of convicts with mental disorders are considered, which are the basis for determining the type, nature and intensity of measures to prevent committing offenses by convicts. It has been revealed that this category of convicts is characterized by criminal specialization in crimes against property, crimes against person's life and health and crimes in the field of drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other crimes against public health.

The analysis of the main directions of prevention committing criminal offenses and disciplinary misdemeanors by convicts of the specified category is carried out. The main ones are the following: prevention of getting prohibited items into penal institutions; creation of a favorable psychological microclimate in collectives of convicts with mental disorders, minimization of stressors and ensuring their early detection and elimination; combination of measures aimed at re-socialization of convicts with medical and rehabilitation measures; involvement of convicts with mental disorders in special rehabilitation programs; mandatory involvement of psychiatrists in the investigation of disciplinary misdemeanors committed by convicts with mental disorders; application of individual forms of social and psychological work towards the mentioned category of convicts, due to the need to use specific forms of influence associated with the existing mental disorder; restoration and strengthening of existing socially useful ties, involvement of relatives and friends in the process of convicts' re-socialization; carrying out systematic measures of educational, regime nature, constant control over convicts' behavior and its correction by the staff of penal institutions.

Key words: *penal institution, convicts, imprisonment for a definite term, mental disorder, criminal offense, disciplinary misdemeanor.*

References

1. Health Care Center of the State Criminal and Executive Service of Ukraine (2020), *Report of treatment and prevention work*, available at: https://coz.kvs.gov.ua/?page_id=160 (accessed: 20 February 2021).
2. Kubrak, R. M. (2012), "Peculiarities of the organization of social and educational work within a penal institution with convicts who has mental disorders", *Law and Society*, No. 1, pp. 244–249.
3. Puzrov, M. S. (2014), *Implementation of the principle of differentiation and individualization of sentence enforcement in the form of imprisonment for a definite term by correctional colonies*, Dakor, Kyiv.
4. Zharikov, N. M., Kotov, V. P., Morozov, G. V. And Khritinin, D. F. (2011), *Forensic Psychiatry*, Norma, Moscow.
5. Antonian, Yu. M. (2014), *Particularly dangerous criminal*, Prospekt, Moscow.